

Herman Westerink & Philippe Van Haute

VERLEIDING,
DRIFT
EN HERHALING

Freuds metafysica van het trauma

Boom - Amsterdam

INHOUD

Inleiding 9

- 'Ik geloof niet meer in mijn neurotica' 9
- De permanentie van de verleidingstheorie 11
 - Het belang van de fylogenese 13
 - Freud lezen 16



1 De psychologisering van het trauma en het ontstaan van de verleidingstheorie 21

- Van *railway spine* tot traumatische hysterie 21
- Van neurologie naar psychologie: hysterische versus organische verlammingen 29
 - Hysterici lijden aan herinneringen 31
 - Hysterie en trauma 33
- De verleidingstheorie en de seksualisering van het trauma 35
- Enkele beschouwingen over het primaat van de seksualiteit 43
- De problemen van de verleidingstheorie en de ontdekking van de infantiele seksualiteit 45
- De noodzaak van een seksuele theorie 48
 - Seksualiteit en fantasie 51
- De seksualiteit en het lustprincipe 53
 - Trauma en constitutie 55
 - Conclusie 57

◆

2 Verleiding en hysterische dispositie: Dora	61
Inleiding	61
Dora en de verleiding	62
De klinische en metapsychologische inzet	65
<i>Une petite hystérie</i> : methodologische beschouwingen	67
Twee trauma's	69
De hysterische dispositie en het belang van de masturbatie	74
Een oedipale verklaring?	80
Conclusie	86

◆

3 Trauma, agressie en vadercomplex: de Rattenman	89
Inleiding	89
Enkele opmerkingen over het ziektebeeld	90
Het elementaire organisme van de neurose	93
De bron van de haat	95
De klinische betekenis van het vadercomplex	98
De verleidingstheorie in 'Opmerkingen over een geval van dwangneurose'	100
Het vadercomplex en de oedipale problematiek	102
Verleiding, trauma en het oedipuscomplex	108
Trauma, agressie en seksualiteit	110
Conclusie	114

◆

4 Verleiding, oerscène en constitutie: de Wolfenman	117
Inleiding	117
Behandeling en context	118
Herinneringen aan de jeugdijaren	121
De verleiding en haar onmiddellijke gevolgen	125
Oerscène, angstdroom en <i>Nachträglichkeit</i>	132
Constitutionele factoren en disposities	139
Oerscène en/of oerfantasie (1918)	151
Conclusie	155

◆

5 Constitutie, fylogeneze en evolutionaire biologie	157
Inleiding	157
Het ‘dierlijke karakter’ van de infantiele seksualiteit	158
Haeckels biogenetische wet en haar implicaties	160
Culturele ontwikkeling en trauma	165
Verworven psychische eigenschappen	168
Herinneringssporen en het probleem van de overerving	172
Overerving, drift en de doorwerking van seksuele trauma’s	175

◆

6 Traumatische neurose en herhalingsdwang:	
<i>Aan gene zijde van het lustprincipe</i>	181
Inleiding	181
De ontstaansgeschiedenis van <i>Aan gene zijde van het lustprincipe</i>	184
De grenzen van het lustprincipe en van de psychoanalyse	186
Trauma en herhaling	191
Herhaling en drift	192
Drift en fylogeneze	197
Lamarckisme, recapitulatietheorie en de dreiging van een driftmonisme	202
Een nieuwe drifttheorie: Eros versus Thanatos	208
Trauma, angst en herhaling in <i>Remming, symptoom en angst</i>	216
Conclusie	224

◆

7 Trauma en karakter: <i>De man Mozes</i>	229
Inleiding	229
Het Mozeswerk als karakteranalyse	232
De grote man Mozes (1934)	233
Geschiedschrijving, herinnering en tekstvervorming	238
Constructie en fixatie	245
Historische waarheid en archaïsche erfenis	248
Latentie en trauma	253
Een laatste casus	263
Conclusie	268



Epiloog: Freuds metafysica van het trauma 271

Een metafysica van de drift 271

Trauma en drift 279

Trauma en herhaling 282

Freuds tragische mensvisie 288

Dankwoord 291

Noten 292

Bibliografie 328

Register 345



Inleiding

‘IK GELOOF NIET MEER IN MIJN NEUROTICA’

‘Ik geloof niet meer in mijn neurotica’, schrijft Freud op 21 september 1897 aan zijn vriend Wilhelm Fliess. Deze uitspraak is wellicht een van de meest becommentarieerde zinsneden uit Freuds werk. Freud bedoelt ermee dat hij niet langer in zijn verleidingstheorie over de etiologie van de neurosen gelooft. Deze theorie stelde dat alle psychopathologie en in het bijzonder de hysterie het gevolg is van seksuele trauma’s in de prille kindertijd — meer bepaald van misbruik door de vader. Het opgeven van de verleidingstheorie van de neurose heeft in de loop der jaren flink wat inkt doen vloeien, en de inhoud en de teneur van deze discussie hebben de receptie van Freud in de bredere samenleving en cultuur wezenlijk bepaald. Verschillende auteurs hebben beweerd dat Freud zijn theorie om opportunistische redenen opgaf. Freud suggereert dat er meer incestueuze, perverse vaders moeten zijn dan neurotici. Niet iedereen die wordt misbruikt ontwikkelt immers later een hysterische of neurotische problematiek. Het epidemisch voorkomen van de hysterie aan het einde van de negentiende eeuw¹ deed hier dan ook het ergste vermoeden: er moesten wel enorm veel perverse vaders zijn. Freud zou dit maar moeilijk hebben kunnen aanvaarden. Om deze reden zou hij de traumatische verhalen van zijn patiënten als fantasieën zijn gaan beschouwen, en wel als fantasieën met een oedipale inslag. De traumatische verhalen over misbruik zouden bijgevolg niets anders zijn dan de vervormde uitdrukking van een driftmatig verlangen naar de vader. Aangezien dit verlangen voor de patiënten onaanvaardbaar was, kon het enkel in omgekeerde vorm — als een verhaal over misbruik — bewust worden. Op deze manier zou het oedipuscom-

plex een centrale rol in Freuds etiologie van de neurose hebben gekregen.

In een zeer algemene zin impliceert de verwijzing naar het oedipuscomplex dat de driftbeladen voorstellingen, die onze relaties tot onze ouders structureren en bepalen, enerzijds beslissend zijn voor de vorming van een eigen identiteit en meer in het bijzonder voor de inscriptie in de cultuur, en anderzijds aan de basis liggen van de verschillende psychopathologieën. Het doorlopen van dit driftcomplex maakt het mogelijk om mijn rol als ‘man’ tegenover een ‘vrouw’ (en omgekeerd) te spelen in een relatie die in principe als heteroseksueel wordt gedefinieerd. Freuds opportunisme zou zo gezien uitmonden in een oedipale theorie waarin het burgerlijk gezin niet alleen de context en het model is voor de vorming van een identiteit, maar in feite ook de gewenste uitkomst is van een normale, gezonde ontwikkeling. Freud kon zo tot ideoloog van het patriarchaat en de burgerlijkheid worden bestempeld die zijn theorieën had gebaseerd op misvattingen en ideologische standpunten.²

Wij zullen deze discussie in dit boek niet nog eens overdoen. We willen er alleen op wijzen dat de meeste historici, psychoanalytici en filosofen die op Freuds werk steunen of die het hebben bestudeerd, de basisveronderstelling van deze historische analyse delen. Zij gaan ervan uit dat Freud zijn traumatheorie in 1897 vervangt door een verwijzing naar het oedipuscomplex en het fantasieleven. De bekende Engelse psychoanalyticus Adam Phillips vat deze interpretatie goed samen:

De grote ontdekkingen uit deze jaren waren een groeiend besef van de macht en herkomst van het fantasieleven, een methode om dromen te duiden en het begrip van het oedipuscomplex, die tezamen een verhaal over de seksualiteit en het onbewuste werden.³

Of men voor of tegen Freud is, de oedipalisering van de psychoanalytische theorie vindt volgens de meeste auteurs reeds plaats aan het einde van de negentiende eeuw, en ze is de keerzijde van het opgeven van de verleidingstheorie.⁴

Deze lectuur heeft ertoe geleid dat de vraag naar de plaats en de betekenis van het trauma in de latere werken van Freud in veel

studies over zijn werk onderbelicht blijft. Waarom zou men de rol van de verleiding en het trauma na 1897 onderzoeken, als Freud zelf aangeeft dat deze minimaal of onbestaande is? Men erkende natuurlijk dat er teksten zijn waarin hij de traumatheorie weer lijkt op te nemen — in het bijzonder ‘Uit de geschiedenis van een kinderneurose [De “Wolvenman”]’ en *De man Mozes en de monotheïstische religie* —, maar men doet niet of nauwelijks pogingen om deze teksten vanuit het perspectief van de problematiek van het trauma binnen de ontwikkeling van Freuds denken te situeren. Integendeel, deze teksten worden doorgaans gelezen als deel van een theorievorming van het oedipuscomplex. Veel aandacht gaat tegelijk naar de studie van de manieren waarop Freud in latere teksten zijn oorspronkelijke verleidingstheorie heeft voorgesteld om de werkelijke opportunistische oorsprong van zijn psychoanalytische theorieën te verdoezelen.

In dit boek willen we door middel van een nauwgezette lectuur van een aantal gevalstudies en metapsychologische teksten laten zien dat de verschillende verwijzingen naar de verleidingstheorie in Freuds teksten getuigen van de progressieve doorwerking van de traumatheorie in zijn oeuvre. De stelling van dit boek is dan ook dat Freud zijn traumatheorie nooit heeft opgegeven, maar haar in de loop van de tijd heeft aangevuld met nieuwe theoretische componenten en al doende telkens opnieuw heeft geherformuleerd. Daarmee vormt de traumatheorie niet slechts een rode draad door Freuds werk, maar speelt ze een sleutelrol in Freuds klinische reflecties en metapsychologische theorievorming. Meer zelfs, Freuds traumatheorie wordt in zijn latere geschriften het kernstuk van een tragische mens- en levensvisie die in menig opzicht aansluit bij de cultuurkritiek van bijvoorbeeld Friedrich Nietzsche. De verleidingstheorie in relatie tot Freuds tragische mensvisie is het thema van dit boek.

DE PERMANENTIE VAN DE VERLEIDINGSTHEORIE

De aanname dat Freud zijn verleidingstheorie opgeeft en vervangt door een oedipale theorie van het fantasme, is problematisch

wanneer we bedenken dat Freud het oedipuscomplex pas in 1910 voor het eerst als zodanig in een van zijn minder bekende teksten vermeldt.⁵ Het is vervolgens in *Totem en taboe* dat Freud het oedipuscomplex een centrale plaats gaat toekennen in zijn theorievorming, wanneer hij stelt dat dit complex 'het kerncomplex van alle neurosen' is. Als inderdaad dit complex pas vanaf *Totem en taboe* een centrale en beslissende rol gaat spelen in de freudiaanse etiologie van de neurose, wat was dan Freuds *neurotica* in de periode tussen de beruchte brief aan Fliess uit 1897 en de publicatie van *Totem en taboe*? Wat zijn de belangrijkste en relevantste theoretische stappen in deze periode? De voornaamste stap wordt door Freud zelf duidelijk verwoord: als een psychologische theorie van het trauma (verleidingstheorie) moet worden opgegeven, komen de erfelijke en constitutionele factoren in de etiologie van de neurosen weer op de voorgrond te staan.⁶ Zoals we nog zullen bespreken hangt deze evolutie samen met de ontdekking van de kinderlijke seksualiteit. Freud begint in dezelfde periode te werken aan zijn *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit*, waarin hij een *algemeen menselijke* seksuele constitutie beschrijft die aan de basis ligt van de psychopathologie. De herontdekking van constitutionele en hereditaire elementen maakt bijgevolg van de etiologie van de neurosen een algemeen antropologisch probleem. De studie van de psychopathologie wordt nu een studie van de menselijke existentie als zodanig. De herwaardering van erfelijke elementen betekent evenwel niet dat elke verwijzing naar traumatische gebeurtenissen uit Freuds theorie zou verdwijnen. Zowel in theoretische teksten als 'Mijn opvattingen over de rol van de seksualiteit in de etiologie der neurosen' uit 1906 als in de gevalstudies die Freud na de publicatie van *Drie verhandelingen* in 1905 uitgaf, spelen dergelijke gebeurtenissen een cruciale rol. Het nieuwe is hier vooral dat de effecten en de werkzaamheid van deze trauma's slechts vanuit een essentiële interactie met hereditaire (constitutionele) en dispositionele aspecten begrepen kunnen worden. Zo wordt al enigszins duidelijk waarom Freud bijvoorbeeld in de casus over Dora schrijft dat hij de verleidingstheorie nooit heeft opgegeven, maar haar alleen heeft aangepast omdat hij haar onvolledig vond. Freud situeert deze gevalstudie